

İQTİSAD ELMINİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFININ MADDİ ƏSASLARI

Məqalədə iqtisad elminin yaranması tarixinə diqqət yönəldilir və bu elmin inkişafına səbəb olan ayrı-ayrı iqtisadi cərəyan və məktəblər, eyni zamanda iqtisadi fikir dühalarından F.Kene, A. Smit, D.Rikardo, K.Marks və C.Keynsin fikirlərinə münasibət bildirilir. İqtisad elminin nəzəri konseptual cərəyanlarından olan merkantilizm, fiziokratlar məktəbi, marksist məktəb və keynsçilik məktəbinin mahiyyəti ətraflı təhlil olunur. Qeyd olunur ki, bazar təsərrüfatının konseptual əsasını merkantilizm təşkil edir. Merkantilist ideyalardan mübadilə konsepsiyası, proteksionist tədbirlər, aktiv ticarət balansı və s. haqqında məlumat verilir. Müəllifin fikrincə, merkantilist iqtisadi siyasətin yeganə məqsədi olan dövlətin iqtisadi sərvətini və qüdrətini artırmağın əsas yolu ticarət sisteminin gücləndirilməsi ilə bağlıdır. Fiziokratlar isə iqtisadiyyatın möhkəmlənməsini kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlayırdılar. Müəllif yazır ki, keynsçi makroiqtisadi nəzəriyyənin əsas məqsədi iqtisadi dövrləşmənin sabitləşdirilməsi, məşğulluğun səviyyəsinin artırılması və iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsidir.

Məlumdur ki, iqtisadiyyat bəşər cəmiyyətinin varlığının əsasını təşkil etsə də, iqtisad elmi çox-çox sonralar yaranmış və formalaşmağa başlamışdır. Düzdür, bu elm haqqında yazılara yetkin formada olmasa da, müxtəlif elm və mütəfəkkirlərin əsərlərində rast gəlmək olar.

İqtisad elminin ilk nəzəri konseptual əsası merkantilizm cərəyanıdır. Merkantilizmə qədər iqtisad elmi müstəqil tədqiqat sahəsi olmamışdır. Bunun da əsas səbəbi iqtisadi fəaliyyətin müstəqil fəaliyyət sahəsi kimi qəbul edilməməsindən irəli gəlir. Bəs necə oldu ki, iqtisad elminin ilk cərəyanı olan merkantilizm meydana gəldi? Ona görə bu baş verdi ki, kapitalizmə qədər iqtisadi fəaliyyət dairəsinin özü bir o qədər də inkişaf səviyyəsinə çatmamışdı. Qərb iqtisadçılarının adlandırıdığı “Ənənəvi iqtisadi cəmiyyətin” hökmranlığı mövcud idi.

XVI-XVII əsrlərdə isə iqtisadiyyat bir fəaliyyət sahəsi kimi inkişaf etməyə başladı. Xüsusilə, bu dövrdə iqtisadiyyatın önəmli sahələrindən biri olan ticarət geniş vüsət almışdı. Məhz buna görə idi ki, kapitalist istehsal üsulunun və münasibətlərinin mahiyyətini, təzahür formalarını ilk dəfə öyrənən merkantilistlər olmuşlar. Merkantilizm italyanca “Merkante” sözündən olub, mənaca tacir deməkdir [1, s. 76].

Merkantilizm bazar təsərrüfatının konseptual əsasını təşkil edir və bazar iqtisadiyyatı iqtisad sisteminin nəzəriyyəsi öz başlanğıcını buradan götürür. Bunun bariz nümunəsi olaraq göstərməliyik ki, merkantilist ideyalar və prinsiplər müasir bazar təsərrüfatı sistemlərində indinin özündə də, istifadə olunur. Bunlara ümumi əlamətləri merkantilistlər tərəfindən işlənib hazırlanmış mübadilə konsepsiyasını, proteksionist (himayəçilik) tədbirləri, aktiv ticarət balansını və s. aid etmək olar.

Merkantilist ideyalar və prinsiplər o dövrün iqtisadi inkişafının qanunauyğunluqlarını və tələbatını əks etdirmişdir. “Siyasi iqtisad” termininin özünün də meydana gəlməsi merkantilizmlə bağlıdır. Bu termin ilk dəfə fransız merkantilisti A.Mankretyen tərəfindən işlədilmişdir. O, 1615-ci ildə “Siyasi iqtisad traktatı” adı altında kitab nəşr etdirmişdi [1, s.127].

Merkantilizm həm iqtisadi siyasət, həm də iqtisadi nəzəriyyələr sistemi olmuşdur. Merkantilist iqtisadi siyasətin yeganə məqsədi dövlətin sərvətini və qüdrətini artırmaqdan ibarət idi. Bunun yolları isə ticarət sisteminə axtarıldı.

Merkantilizmin məğzini və məqsədini ölkəyə pulun, yəni qiymətli metalın cəlb edilməsi təşkil edir. Hər cür sahibkarlığın başlanğıcını, çıxış nöqtəsini pul təşkil edir. Merkantilistlər əsas diqqətlə-

rini tədavi sferasına yönəldirlər. Onlar istehsal, sadəcə olaraq, sərvəti artırmaq üçün bir vasitə kimi baxırlar. Onların təlimində istehsal xarici ticarətin məqsədinə tabe edilir. İstehsal pulun xaricə axmaması işinə xidmət etməli olur. Onlar, əsasən, sərvətin mübadilə dəyəri formasına diqqət yetirmişlər. Sərvəti pul ilə eyniləşdirmişlər, onu qızıl və gümüş yığımı kimi təsəvvür etmişlər və çox pulu olan dövləti daha varlı saymışlar.

Merkantilistlər yalnız qızıl və gümüş hasilatı üzrə əməyi məhsuldar əmək hesab edirdilər. Onlar “Aktiv ticarət balans” sistemini müdafiə edirdilər. Aktiv ticarət balansını təmin etmək üçün merkantilizmin mühüm tələbi - proteksionizm (himayəçilik) siyasəti, dövlətin təsərrüfat həyatına bilavasitə müdaxiləsi siyasəti dururdu.

İqtisad elminin yaranması və inkişafında böyük rol oynamış ilk cərəyanlardan biri də fiziokratlar məktəbidir. Fiziokratların yaradıcılığı feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrünə təsadüf edir. Fiziokratiya sözü, iki yunan sözündən – “fizis” təbiət və “kratos” hakimiyyət sözlərinin birləşməsindən törəyən “Təbiyyətin hakimiyyəti” deməkdir. Tədavi sferasını öyrənən merkantilistlərdən fərqli olaraq, fiziokratlar təbiətlə bağlı olan əkinçilik, kənd təsərrüfatı istehsalını tədqiq etməyi əsas götürmüşlər. Bununla onlar iqtisadiyyatın əsas, həlledici sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatı istehsal dairəsinin öyrənilməsinə başlamışlar. Lakin onlar bütün iqtisadiyyatı deyil, yalnız əkinçiliyi əsas götürmüş və onun sərvətin yaradılmasının yeganə mənbəyi hesab etmişlər.

Fiziokrat iqtisadi nəzəriyyənin əsasını qoyan fransalı həkim və təbiətşünas olan Fransua Kene (1694-1774) olmuşdur. Altmış yaşında iqtisadi məsələlərlə məşğul olmağa başlayan F.Kene XVIII əsrin ən böyük iqtisadçısı kimi dünyada şöhrət qazanmışdır. F.Kene “fermerlər”, “taxıl”, “vergilər” və s. kimi iqtisadi məqalələr yazmış və 1758-ci ildə özünün məşhur “İqtisadi cədvəl” əsərini nəşr etdirmişdir. Kene başda olmaqla fiziokratların əsas nəzəri-iqtisadi görüşləri sərvətin yaranması, mənbələri və bölgüsünün təhlilinə yönəldilmişdir. Fiziokratlar belə hesab edirdilər ki, əkinçilikdən kənar istehsal sahələrində, sənayedə, emal müəssisələrində istehsal olunan məhsulların ilk mənbəyi təbiət və torpaqdır. Onların fikrinə görə sənayedə, emalatxanalarda təbiətin və əkinçiliyin verdiyi məhsulların yalnız şəkli, forması dəyişdirilir. Ona görə də bu sahələrdə sərf edilən əmək məhsuldar əmək ola bilməz [2, s.154].

İqtisad elmi tarixində ilk dəfə ictimai təkrar istehsal nəzəriyyəsinin əsasını da Kene tərəfindən qoyulduğuna görə, o, təkrar istehsal nəzəriyyəsinin banisi hesab olunur. F.Kenenin iqtisad elminə daxil olan və müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlayan məşhur “İqtisadi cədvəl”i dəfələrlə dərc olunmuş və onun davamçıları tərəfindən istifadə olunmuşdur. Bu cədvəldə rəqəmlərin və qrafiklərin köməyi ilə əkinçilikdə yaranan ümumi və xalis məhsulun natural və pul formasında dövrəni təsvir olunur.

Fiziokratların sərvətin yalnız kənd təsərrüfatında yaradıldığı haqqındakı fikirləri məhdud xarakter daşıyır. Bu fikirlərin məhdudluğu isə onunla səciyyələnir ki, onların yaşadığı dövrdə iqtisadiyyatın bu sahəsi öndə idi. Baxmayaraq ki, artıq XVIII əsrdə İngiltərədə artıq sənaye çevrilişi baş vermiş və bu sahədə məşinli istehsal bərqərar olmuşdu. Bütövlükdə iqtisadiyyatı bir sistem kimi tədqiq, təhlil və izah etmədən təbii ki, sərvətin də mənbələrini aşkar etmək mümkün deyildi.

Yuxarıda qeyd etdik ki, XVIII əsrdə İngiltərədə iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biri sayılan sənayedə inqilab baş verdi. Avropanın bu ölkəsində həmin dövrdə iqtisadiyyatın əsas sahələri olan sənayedə, kənd təsərrüfatında, nəqliyyatda, ticarətdə sıçrayışlar baş verdi. İngiltərədə sərbəst sahibkarlıq, azad bazar və rəqabətə əsaslanan yeni kapitalist istehsal üsulu daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Elə buna görə də iqtisadiyyatın bütöv bir sistem kimi öyrənilməsinə ehtiyac yarandı. Dövrün ehtiyac və tələbləri bu elmi yarananları, Uilyam Petti (1623-1687), Adam Smit (1723-1790) və David Rikardo (1772-1823) kimi dünya şöhrətli iqtisadçıları da yetişdirdi.

İqtisad elminin baniləri və klassiklərinin böyük xidməti ondadır ki, ilk dəfə onlar cəmiyyətin iqtisadiyyatını bütöv halda götürüb tədqiqat obyektinə çevirmişlər. Bazar iqtisadiyyatının nəzəri

kökləri merkantilizm cərəyanına bağlı olsa da, klassiklər bu cərəyandan fərqli olaraq sərbəst bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsini yaratmışlar.

Cəmiyyətin iqtisadi həyatını və onun inkişaf qanunlarını daha sistemli şəkildə araşdıran dahi ingilis iqtisadçısı Adam Smit olmuşdur. A.Smit uzun müddətli axtarışlardan və müşahidələrdən sonra iqtisadi məsələlərlə məşğul olmağa başlamışdır. Nəticədə “Xalqların şəraitinin təbiəti və səbəbləri haqqında traktat” (1776) adlı şah əsəri ilə məşhur olmuşdur. Beş kitabdan ibarət olan bu əsərdə o, sərbəst bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin banisi kimi çıxış etmişdir. Onun fikrincə, istehsalçılar, alıcılar və satıcılar arasında sərbəst rəqabət olmadan iqtisadiyyat inkişaf edə bilməz. O, rəqabəti insanların sərbəst iqtisadi fəaliyyətlərini tarazlaşdıran başlıca qanun hesab edir. Smit azad rəqabətin söndürülməsini iqtisadiyyatın sərbəst inkişafı üçün bir fəlakət hesab edir.

A.Smit sərvətin mənbəyini əməkdə görür və yazır ki, hər xalqın illik əməyi, onun yaşayışına və həyat rahatlığına lazım olan məhsulları gətirən bir ilkin fondur. Smitə görə illik məhsulun və sərvətin cəmiyyəti əsasən iki amildən: birincisi, istehsalda tətbiq olunan əməyin miqdarından, yəni işçilərin sayından, ikincisi isə əməyin məhsuldarlığından aslıdır. Buna görə də əmək məhsuldarlığı yüksək olan mədəni xalqlar daha çox sərvət yaradır və yaxşı yaşayırlar. Əmək məhsuldarlığı aşağı olan, ibtidai durumda olan xalqlar isə az sərvət toplayır və pis yaşayırlar. A.Smit iqtisadiyyatın inkişafında insan amilinə, onun aparıcı roluna böyük qiymət verir. O yazır: “Hər bir dövlətin (ölkənin) əsas əhali kütləsi fəhlələrdən, işçilərdən, xidmətçilərdən ibarətdir. Ölkədə əhalinin əksəriyyətini təşkil edən işçilərin həyat şəraitinin yaxşılaşmasına səbəb olan bütün şərtlər cəmiyyət üçün faydalı olmalıdır. Əgər əhalisinin əksər hissəsi yoxsul, bədbəxt vəziyyətdə olarsa, o cəmiyyət heç vaxt çiçəklənə bilməz, xoşbəxt ola bilməz” [2, s.87].

A.Smitdən sonra iqtisad elminin inkişafında ən böyük xidməti olan D.Rikardodur. O, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində baş verən sənaye inqilabı dövründə yaşamışdır. Məhz bu dövrdə iqtisadiyyatda baş verən cəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri A.Smitin iqtisadi nəzəriyyəsinin D.Rikardo tərəfindən inkişaf etdirilməsinə rəvac vermişdir. İstedadlı bir maliyyəçi olan D.Rikardo heç bir ardıcıl təhsil almadan dərin və mürəkkəb iqtisadi məsələlərin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. O, iqtisad elminin pul tədavi, kredit, vergi, beynəlxalq əmək bölgüsü, dünya ticarəti kimi konkret sahələr üzrə qiymətli nəzəri və əməli fikir söyləmişdir. Rikardo öz nəzəri görüşlərini başlıca əsəri olan “Siyasi iqtisadın və vergi qoyulmasının əsasları” əsərində (1817) əks etdirmişdir. O, bu əsərində Smitin iqtisadi nəzəriyyələrini inkişaf etdirir və təkmilləşdirir. Rikardo belə hesab edir ki, cəmiyyətin inkişaf və tərəqqisinin yeganə hərəkətverici güvvəsi insanların şəxsi mənafevidir. Bu şəxsi mənafevlər isə sərbəst bazara, sərbəst rəqabətə əsaslanan iqtisadi sistemdə reallaşa bilər [2, s.116].

D.Rikardonun əsərlərində insanların istehsal münasibətlərini siyasi iqtisadın predmeti kimi qələmə verməsi də təqdirə layiqdir. “Torpaq sərvətin anası, əmək isə atasıdır” kəlamı da D.Rikardo-ya məxsusdur.

XIX əsrin ikinci yarısında yeni bir iqtisadi məktəb - Marksist məktəb meydana gəldi. Bu məktəbin baniləri K.Marks (1818-1883) və F.Engels (1820-1895) klassik iqtisad elmindən bir mənbə kimi istifadə etmişlər. Onlar ictimai-iqtisadi fikrin təhlilinə sinfi mövqedən yanaşmışlar. Bunun da obyektiv səbəbi var idi. Çünki onların yaşayıb-yaratdığı dövrdə cəmiyyətin əsas hissəsini fəhlə-kəndli və sahibkarlar təşkil edirdi. Marks və Engels kapitalizmin kommunizm ilə əvəz olunmasının nəzəriyyəsini əsaslandırmağa çalışmışlar.

Marksın iqtisadi təhlilinin əsasında kapitalist əmtəə təsərrüfatı, izafi dəyər və onun formaları haqqındakı nəzəriyyə durur. Kapital yığılı, fəhlə sinfinin mütləq və nisbi yoxsullaşması marksist nəzəriyyədə mühüm yer tutur. Buna baxmayaraq Marks və Engelsin əsərlərində ümumbəşəri dəyərlər və ideyalar da öz əksini tapmışdır.

K.Marks “Kapital”ın I cildində yazdığı müqəddimədə deyir: “Cəmiyyət öz inkişafının təbii qanunun izinə düşdükdə nə təbii inkişaf mərhələləri üzərindən sıçraya bilməz, nə də bu mərhələləri

dekretlə ləğv edə bilməz”. Bu inkarolunmaz nəzəri fikir cəmiyyətin inkişafının təbii qanunauyğunluğun əsasında baş verdiyini göstərir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində cəmiyyətin ictimai-iqtisadi həyatında böyük dəyişikliklər baş verdi. İstehsalın miqyası artdı, istehsal infrastrukturunu genişləndi və şaxələndi. Böyük işlərin, iri layihələrin həyata keçirilməsində fərdi kapitalın gücü yetərli deyildi. Ona görə də kapital fərdilikdən çıxıb ictimai xarakter almağa başladı. Kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi prosesləri baş verdi. Bununla da iqtisadi inhisar formaları yarandı. İdarəetmə mülkiyyətdən ayrıldı və yeni bir peşənin, sənətin yaranması zərurəti meydana çıxdı. Bu peşə isə “menecment” adlandırıldı. Təsəddüfi deyil ki, neoklassik məktəbin banisi A. Marşal bununla əlaqədar olaraq J.B. Seyin “üç amil” torpaq, əmək, kapital nəzəriyyəsinə dördüncü amil kimi sahibkarlıq fəaliyyətini də əlavə etdi.

1929-1933-cü illəri əhatə edən dövrdə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə dərin iqtisadi böhran baş verdi və neoklassik nəzəriyyələrin bu böhranı aradan qaldırmaqda gücsüz olduğu məlum oldu. Məhz bu dövrdən başlayaraq iqtisad elmində yeni bir məktəbin, Keynsçilər məktəbinin əsası qoyuldu.

Keynsçi baxışlar sisteminin əsas müddəaları C.M. Keynsin “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” (1936) əsərində öz əksini tapmışdır. Keyns iqtisadiyyatın bazar mexanizmi vasitəsilə özünü tənzim etməsi nəzəriyyəsinin artıq qüvvədən düşdüyünü söyləyir və göstərir ki, təbii (kənardan müdaxilə olmadan) inkişaf edən bazar iqtisadiyyatı artıq dövrümüz üçün ideal sistem deyil və bu sistemə iqtisadi sarsıntılar xasdır. Keyns bazar iqtisadiyyatını saxlayıb, yalnız onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsini təklif edir. Deməli, keynsçilik dövlət tənzimlənməsinə əsaslanan makroiqtisadi nəzəriyyədir. Keynsçi nəzəriyyə dövlətin investisiya qoyuluşundan və istehlakdan əmələ gələn, dövlət xərcləri ilə tamamlanan məcmu səmərəli tələbi müəyyən edən xərclər və gəlirlər arasındakı nisbətin tənzimlənməsidir. Tənzimlənmə obyektinə səmərəli tələbin ən mühüm tərkib hissəsi olan investisiya qoyuluşudur. Məqsəd dövlətin köməyi ilə investisiya qoyuluşlarının sabit artımını təmin etməkdir. İnvestisiya qoyuluşlarının sabit artımı isə öz növbəsində səmərəli tələbin təmin olunmasının həlledici amili hesab olunur.

Keynsçi makroiqtisadi nəzəriyyədə əsas məqsəd iqtisadi tsikli sabitləşdirmək və məşğulluğun yüksək səviyyəsini təmin etməkdir. Həlledici rol isə fiskal siyasətə-büdcə vergi siyasətinə verilir. Keynsə görə Fiskal siyasət iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin başlıca aləti hesab olunur. Pul-kredit siyasətini isə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin dolayı yolu hesab edir.

Keynsin nəzəriyyəsi makroiqtisadi göstəricilərin və kəmiyyətlərin proporsionallığını və funksional asılılıqlarını öyrənir. Onun mühüm vəzifəsi investisiya qoyuluşu, istehlak və milli gəlir arasında əlaqə yartmaqdır. Bu əlaqə multiplikator mexanizmi vasitəsilə yaradılmışdır. Multiplikator iqtisadi böhranları və işsizliyi zəiflətmək üçün dövlət xərclərini artırmağı nəzəri cəhətdən əsaslandırılan vasitədir. Multiplikator gəlirin artımının kapital qoyuluşlarının artımına olan nisbətini ifadə edir. O kapital qoyuluşunun hər yeni artımı nəticəsində gəlirin artımını avtomatik təmin edir və çoxaldıcı funksiyanı yerinə yetirir.

Keyns göstərir ki, investisiya qoyuluşlarının hər bir artımı cəmiyyətdə milli gəlirin artımını təmin edir və məşğulluğu artırır. Milli gəlirin artımı isə yeni əlavə investisiya qoyuluşu üçün zəmin yaradır.

Keynsçi nəzəriyyə müasir dövrümüzdə öz aktuallığını saxlayır və saxlamaqdadır. İndiki dünyanın əksər ölkələri bu nəzəri iqtisadi təlimdən faydalanır və öz ölkələrinin iqtisadiyyatını tənzimləməkdə ondan istifadə edirlər.

Açar sözlər: merkantilizm, fiziokratlar, təkrar istehsal, məşğulluq, ticarət

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. Bakı: Çapaşoğlu, 2001, 691 s.
2. Meybullayev M.X. İqtisadi təlimlər tarixi. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2005, 560 s.
3. Smit A. Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında traktat. 1931, 371 s.

Ранч Гасанов

**МАТЕРИАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ И РАЗВИТИЯ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НАУКИ**

Резюме

В статье обращается внимание на историю возникновения экономической науки и проявляется отношение к отдельным экономическим течениям и школам, в том числе идеям корифеев экономической мысли Ф.Кене, А.Смита, Д.Рикардо, К.Маркса и Дж. Кейнса являющимся предпосылкой развития данной науки. Всесторонне анализируется сущность меркантилизма, школы физиократов, марксистской школы и школы кейнсианства, как теоретических концептуальных течений экономической науки. Подчеркивается, что концептуальную основу рыночного хозяйства составляет меркантилизм. Предоставляется информация о таких идеях меркантилизма, как концепция обмена, протекционистские меры, активный торговый баланс и т.д. По мнению автора, основным путем преумножения экономического богатства и мощи государства связано с усилением торговой системы. А физиократы укрепления экономики связывают с развитием сельского хозяйства. Автор утверждает, что основной целью макроэкономической теории кейнсианства является стабилизация экономической цикличности, повышение уровня занятости и регулирование экономики государством.

Ключевые слова: меркантилизм, физократы, воспроизводство, занятость, торговля

Raij Hasanov

**MATERIAL BASIS OF THE EMERGENCE AND
DEVELOPMENT OF ECONOMIC SCIENCE**

Summary

Special attention is paid to the history of the creation of economic science, currents and schools leading to the development of this science, the opinions of F.Kene, A.Smith, D.Ricardo, K.Marks and C.Keynes are expressed in the article. The theoretical, conceptual currents of economic science as mercantilism, physiocrat schools, Marxist school, Keynesian school are analyzed. It is noted that the conceptual basis of market economy is mercantilism. Information about concept of exchange, protectionist measures and active trade balance as mercantilist ideas are given in the article. According to the author the main way to increase the economic wealth and power of state is to strengthen trade system. Physiocrats link the strengthening of the economy with the development of agriculture. Author writes that the main purpose of Keynesian macroeconomic theory is to stabilize economic period, to increase the level of employment and to regulate the economy by the state.

Keywords: mercantilism, physiocrats, remanufacturing, employment, trade